

ב י ק ו ר ו ת

מאיה פרוכטמן

“כל ימי גדלתי בין החכמים ולא מצאתי לגוף טוב אלא שתיקה”

מיכל אפרת, מדברים שתיקה: עיון בלשוני בשתיקה כאמצעי הבעה, ירושלים:
מאגנס, תשע”ה, 508 עמודים

השתיקה והדברים. אמר רבן שמעון בן גמליאל (אבות א, יז): כל ימי גדלתי בין החכמים ולא מצאתי לגוף טוב אלא שתיקה. וכן אמר שלמה המלך, עליו השלום (משלי יז, כח): “גם אויל מחריש חכם יחשב”. ואמר החכם: כשאני מדבר הוא (הדיבור) מושל בי, כי אם אני מדבר אל האדם שאינו הגון, אותו הדיבור מושל בי ומצריכני להיכנע לפניו ולבקש ממנו מחילה, וכשאני מדבר אני מושל מלאמרו ומלהסתירו.¹

דברים בשבח השתיקה מסורים לנו בספרות החכמה היהודית העתיקה, וביותר בספרות חז”ל. “סייג לחוכמה שתיקה”; “יפה שתיקה לחכמים (קל וחומר לטיפשים)”; “מילה בסלע שתיקה בתרי””; “שתיקה רועמת”; “שתיקה הולכת ונמשכת של משורר”; “שתקן”; “מנזר השתקנים”; “נדרר שתיקה” – את המימרות הללו העוסקות בשתיקה ליקטתי מספרה המקיף של מיכל אפרת. הן מבטאות ברוחן את המהות המגולמת בשתיקה בניגוד לדיבור, והיא מוצגת בהן כאפס דיבור או חדילה מדיבור – לעומת פעולת הדיבור. כאשר הדיבור מתבצע בשיח בין־אישי יש בו גם אפשרות של אי־שיתוף פעולה – ההימנעות מן הדיבור מבטאת לעתים הסתייגות או חשש מאמירת דבר מה אישי, ולפעמים היא מעין הפסקה לשם מחשבה וכדומה. הקביעה המשפטית הקדומה “שתיקה כהודאה דמיא” מצביעה על היבט לא חיובי שבשתיקה, והיבט זה מוצא את ביטוי באפשרות המשפטית לשמור על זכות השתיקה – שמא הדיבור יסגיר את הנאשם.

מספרה של אפרת אנו למדים שיש בשתיקה המדברת או הַמְחֶשֶׁה כר נרחב של עשייה לבלשן החוקר את הנושא הזה מהיבטים בלשוניים, שאינם מנותקים גם מהיבטים ספרותיים, פסיכולוגיים, פילוסופיים, סוציולוגיים ועוד. זה שנים לא מעטות אני קוראת את דבריה של הבלשנית מיכל אפרת במאמרים ובספרים על השתיקה מהיבט בלשוני וכן את דברי תלמידיה לתואר השני והשלישי

1. ספר אורחות צדיקים, תשס”ד, השער העשרים ואחד: שער השתיקה, אתר דעת, daat.ac.il.

שדנו בהיבטים אחרים של הנושא, ואפשר לומר בבטחה שהוא קשור הרבה בשמה של אפרת. זה נושא חשוב, רב-תרבותי, והוא קשור גם בנושאים גובלים אחרים – בחקר השפה הדבורה, בחקר השיח, בסוגים מגוונים של טקסטים, בתקשורת מילולית ולא מילולית (פְּרָה־לשונית) כגון אמנות, תאטרון, מחוות הגוף (ג'סטות). מחקר זה אפשר לקשור גם לקהילות הנזקקות לחינוך מיוחד, ויש בו חשיבות רבה למחקר הסגנוני-לשוני של הספרות הכתובה. העיסוק הבלשני של אפרת במחקר השתיקה אינו מצמצם לבלשנות צרה אלא הוא מקיף ומורחב, כנהוג היום בעולם וגם בארץ. הצד הבלשני הפורמלי הבולט במחקריה, עוד לפני שרואים את הגדרותיה, מתבטא בגישתה אל הנושא מתוך תחומי הלשון המעסיקים את הבלשן – המילון המורחב, הכולל ציוני לשון, התצורות של המילים והצירופים, העיון התחבירי פרי האסכולות השונות, תורת המשמעות על כל גווניה, הסמנטיקה הקוגניטיבית, הפרגמטיקה ועוד. אם כן – וזאת אני אומרת עוד בפתח הסקירה – תחום זה עשוי לעניין כל אוהב טקסט ולשון, ספרות ותקשורת וכל מערכת תרבותית-לשונית, ובתוכה התרגום, שמקבלת את ביטוייה בתוך הֶרְב־מערכת² שכל המערכות הלשוניות והתרבותיות נפגשות בה ומפרות זו את זו אהדדי.

המחברת מקדימה את משנתה במעין התנצלות כביכול, שכותרתה "מה לבלשן לדבר על שתיקה". בהקדמה זו היא כוללת את העיקרון הראשי של דבריה – באינטראקציה המתקיימת באמצעות השפה יש הממש את חלקו בה באמצעות השתיקה. יש לשתיקה אפוא פונקציות לשוניות, וברור שהדיון המוגבל רק לצד המילולי שבשפה ילקה בחסר.

הספר בנוי על פי פרקי העיון הבלשני, ונידונים בהם ענייני תצורה ותוכן, הפונולוגיה והפונטיקה – הדנות בהגה הבודד, בהפקתו ובמקומו במערכות פנימיות וחיצוניות – המורפולוגיה, התחביר הסמנטיקה וכן הטקסט והשיח, הלשון ותפקידיה והתבטאותה בדיבור ובכתיבה. הדוגמות הן מכל שכבות הלשון: מן התנ"ך, מטקסטים ספרותיים, מן הדיבור היום-יומי, מטקסטים של שכנוע (כגון פרסומות), ממסמכים ועוד. המשותף בכל אלה הוא תפקידה של השתיקה כמרכיב חשוב רב-משמעי ורב-תפקודי בכל הבעה, התבטאות הטעונה רגשית במקביל למלל, הפסקה במהלך הדיבור כפינוי מקום לחשיבה, כהשלמה אירונית או אחרת לפעולת דיבור ממומשת ועוד. הכול, כנאמר, נובע מהתבוננותו של הבלשן בנושא המורכב הקרוי באופן מייצג ומסמל – שתיקה. מאחר שאין באפשרותי להציג את הספר בכל היקפו ואף לדון בכל פרק וסעיפיו הרבים, שמא יארכו דבריי ויאבד העיקר, בחרתי כמה נציגים מפרקיו ומנושאו ואציג אותם.

2. המושג "רב-מערכת" ננקט כאן בעקבות אבן-זוהר, 1974; אבן-זוהר, 1990. וכן ראה שביט, תשנ"ו.

המונחים המרכזיים הנקוטים בספר³

אפרת, כדרכה בכל כתביה, מתחילה את הדיון בהגדרות הקשורות לנושא, לשתיקה. הן נובעות גם מן הפן המילוני, שיש בו גם משהו מהנושא הפונטי, והוא הצליל, וגם מן הפן המורפולוגי – התצורה – וכן מבחינת החיבור ביניהם, הפן הלקסיקלי של המילים המרכזיות הקשורות לשתיקה. בפרק הראשון יש דיון במילים שהן גם מונחים ראשוניים שלה בנושא השתיקה, ובראשן דממה לעומת שתיקה, והשורשים דמ"ם ושת"ק. כדי להבחין בין דממה לבין שתיקה אפרת מטעימה אותנו בשיר מפורסם ואהוב על ציבור גדול של שוחרי שירה: "שיר לילה לנווד" של המשורר הגרמני יוהן וולפגאנג פון-גתה, ששיריו זכו לתרגומים רבים.⁴ לסיכור האוזן הובא במלואו תרגומו של יוסף ליכטנבום לשיר זה (עמ' 4):⁵

עַל כָּל שִׁיאֵי־הָרִים
 דְּמָמָה,
 בְּצַמְרוֹת יַעְרִים
 לֹא תִשְׁמַע
 אֶף נְשִׁמַת רוּחַ;
 הַצִּפְרִים שׁוֹתְקוֹת עַל בֶּד –
 חֶפְהָ, עוֹד מְעַט
 אֶף אֶתָּה תִּנְוַח.

מן השיר עולה מיד ההבדל בין המילה דממה למילה שותקים. הדממה היא מצב כללי של שקט, של פסיביות, ואילו המשפט "הציפורים שותקות" מביע את הימנעותן מן השירה, שהיא דיבורן המוכר לכול. לדברי אפרת ניגוד זה בין שני המצבים, הסטטי והדינמי, נמצא במקור (בגרמנית) ובכל התרגומים, אם כי לא בכל התרגומים נמצאות המילים דממה ושתיקה דווקא.

מדוגמה זו ומדוגמות רבות נוספות מוסבר ההבדל וגם הדמיון בין המילים המייצגות דממה ושתיקה. יש גם דיון במילים עצמן ובצליליהן – דמ"ם ושת"ק שניהם שורשים אונומטופאיים או דמויי אונומטופאה – המ"ם המתגלגלת והחוזרת בדממה ובנגזרותיה או בנגזרות של מילים קרובות והשי"ן במילים שתיקה, שקט וכל נגזרותיהן נושאות גוון צלילי של היסוי (אפרת מכנה זאת "שקיטה").

המחברת עורכת השוואה בין דממה, שקט ונגזרותיהן ובין שתיקה, ובסקאלה המצומצמת הזאת דממה היא השקט הגמור.⁶ אמנם הדממה מנוגדת ביסודה לרעש,

3. רובם מתוך הפרק השני, ייחוס השתיקה וסיווגה.
4. לשיר המוצג יש תרגומים רבים, יותר מחמישים. וראה למשל כהן, תשכ"ח; רייך, תשס"א.
5. כהן, תשכ"ח.
6. מילת שקט עצמה, כדי שנרגיש בה את דרגת הדממה מצריכה היא כנראה לוואי לידה, למשל "שקט מוחלט".

או לקול, אך ברכיב הפסיביות שבה, במצב הכללי שבה, היא מנוגדת גם לשתיקה, הנמצאת במחלקת הפעילויות עם מחלקת הקול, וסימונה הוא בעיקר היעדר הפעילות הפוטנציאלית הישירה והיעדר הקול המצופה מן הדיבור.

אפרת מוסיפה ודנה גם בתקשורת המילולית לעומת התקשורת הלא-מילולית, בעיקר הפרה-לשונית. אלה שדרים המועברים באמצעות האמנות, למשל ציורים המלווים שיר או סיפור, והם חלק מהמסר, וכן צלילים, למשל מנגינות לטקסטים ספרותיים והלחנת שירים בכללה. בתוך הטקסט הפיסוק הוא תקשורת לא מילולית פרה-לשונית. תקשורת אחרת היא באמצעות מחוות הגוף, בהן המבט ועיקום השפתיים להבעת דחייה או החיוך להתרצות, מגע פיזי וגירויים הנתפסים בחושים ועוד. יש בסעיף הזה הרבה הבחנות מדוקדקות המלוות באישוש ביבליוגרפי משלים ומקיף. מונחים נוספים שהשיר מספק – מנוחה או מרגוע. אלה מילים המייצגות הפסקת פעילות, וכאמור לעיל מדובר במרכיב חשוב בסוג של השתיקות, והוא הפסקה של דיבור או של כל תקשורת אחרת.

ל"הפסקה" הזאת, שהוזכרה כמונח הקשור ל"שקיטות", אפרת מייחדת כמה סעיפים כדי לציין הפסקות דיבור במצבי דיבור רגילים או בדיבור הספרותי, כשה"אי-דיבור" באותו המקום מקבל ייצוגים אחדים אפשריים. זו אתנחתה העשויה להיות תחבירית או סמנטית או צלילית-פונטית, והפערים שהיא יוצרת בדיבור מתמלאים זמנית באמצעות צלילי הפסקה באותה השפה, למשל אָה, או חזרה על אותה המילה או צירוף מילים או תיקון והחלפת מילים. בהפסקות הללו הדובר קונה לו זמן לחשיבה, למחשבה או למילוי פערים. לדוגמה ספרותית אפרת מביאה את סיפור ההליכה של אברהם ויצחק לעקדת יצחק ואת השיחה ביניהם בדרך (בר' כב 6–8): "וילכו שְׁנֵיהֶם יחדו. ויאמר יצחק אל אברהם אביו ויאמר אבי ויאמר הנני בני ויאמר הנה האש והעצים ואיה השֵׁה לְעֹלָה. ויאמר אברהם אלהים יראה לו השֵׁה לְעֹלָה בני וילכו שְׁנֵיהֶם יחדו" (בר' כב 6–8).

בשיחה זו דברי יצחק מוצגים פעמיים במילת ויאמר. החזרה על פועל האמירה והפנייה הכפולה מביעים את ההיסוס חדור ההתרגשות והחששות של יצחק, וזו הפסקת רצף הדיבור, אולי להתאוששות. רבים מהפרשנים וחוקרי המקרא עסקו בפסקת זה, ואפרת מגייסת את פרשנותם להבנת השתיקה אחרי ויאמר הראשון כהפסקת דיבור.

עוד בתחום המושגים הראשוניים מציינת אפרת את ה"שקיטות", מן השדה הסמנטי של שקט, מושג המכוון לדברים שהיו עשויים להיאמר אך אינם מקבלים ביטוי מילולי. לדבריה המושגים הבולטים בהקשר זה הם ה"לא-נאמר" (unsaid) ו"הדיבור הריק" (empty speech).

לעתים אדם נמצא בשיח בין-אישי או ציבורי, ואין לו מה לומר או יש לו מה לומר אך הוא בוחר לשתוק מסיבותיו שלו. מצב זה של אי-דיבור קשור לתחום התוכן, כלומר אין מסמך ומסומן – אין צורה שתשקף את היעדר הדיבור – ולכן אי אפשר לכלול שתיקה זו בתחום החקר הבלשני. בעניין זה אפרת מביאה את דבריו של דניס

קורזון,⁷ המכנה את הלא-נאמר "שתיקה תְּמָטִית, שתיקה על נושא מסוים". לכן מובנת הקשירה של שתיקה זו לתוכן.

לעומת הלא-נאמר, הרי הדיבור הריק, למרות היותו דיבור הוא בגדר השקיטה, שתיקת המסומן האמתי. המסומן האמתי אינו נאמר, ומה שנאמר הוא מסומן אחר שאין מאחוריו מסומן. כלומר גם כשיש קול ודברים, הרי מבחינת ערכי הדיבור והשתיקה העשויים להיות מתוארים באמצעים בלשניים אין מסומן רלוונטי. לכן זוהי שתיקה מבחינת המצב המאפשר לבלשן ניתוח של דיבור מכיוון שיש לו מסומן רלוונטי, והדיבור הריק, שאפשר לכנותו "מלל סרק", למעשה מציין תְּמָה ותוכן.

מכאן אפרת עוברת לדבר על עיקר גישתה לשתיקה – זו המדברת, הנמצאת על אותה סקאלה עם המילולי, עם הדיבור הנשמע, שאותו אנחנו מנתחים באמצעים בלשניים. לשם כך היא מציגה ראשית לכול את הדיבור המילולי, המזוהה עם השפה. לדבריה לצד דרך טיפוסית זו עומדת לרשות הדובר אפשרות שברגיל אינה טיפוסית כדרך הבעה – להשתמש בשתיקה כאמצעי הבעה. זו ה"שתיקה המדברת".⁸

מונח נוסף שאפרת מציינת הוא "השתקה", כלומר הגרימה לאַחַר שלא לומר את אשר יש לו לומר ולמנוע ממנו להתבטא בחופשיות בדרך מילולית. מונח זה רווח במחקרים על השתיקה אצל סוציולוגים, פסיכולוגים, פילוסופים חוקרי תרות ועוד. לדברי אפרת יש קרבה בין השתיקה המדברת להשתקה, אך ההשתקה היא הפעלת סמכות על המדבר, ויש בה מן הכפייה, ולכן זו גם מעין השקטה, גרימה להפסקת דיבור שלא מתוך בחירה. לעומת זאת את הדיון בשתיקה אפרת מכוונת כדיון בדיבור ובבחירה בשתיקה מרצון בנסיבות שאפשר להגדירן מבחינת הלשון וחוקיה. כאמור בדוגמת השיר של גתה שהובא בהתחלת הדברים ההבדל בין הדממה לשתיקה הוא הבדל שבין מצב של שקט ובין פעילות שהיא עצמה מניעת פעילות ונמצאת באותה קטגוריה עם הדיבור. הציפורים לא השמיעו את קולם כצפוי, אלא נאלמו. כך הוא בכל התרגומים של השיר. "אי-דיבורן" של הציפורים הריהו בגדר שתיקתן המדברת. השתיקה המדברת היא אפוא "בחירתו של הדובר, בנקודה מסוימת בתורו בשיח, להביע תוכן מסוים (כולו או חלקו) על-ידי היעדר מסמן צפוי או מסמנים צפויים [...] היא אמצעי ביטוי זמין ופונקציונלי המשמש את הדובר לצד הדיבור" (עמ' 55).

אפרת מרבה להביא דוגמות מגוונות לשתיקה שהיא בגדר דיבור. לעתים שתיקה זו מתגלה בתוך הדיבור עצמו, כמו בסיפור קין והבל: "ויאמר קין אל הבל אחיו ויהי בהיותם בְּשָׂדֵה ויקם קין אל הבל אחיו ויהרגהו" (בר' ד 8). אין כאן דיבור או מסירה של דברי קין אל הבל אחיו, והמספר המקראי "שָׁתַק אותו". ועתים ששתיקה זו מתגלה גם בטקסט שאינו דיבור אלא בסיפור של מספר כול יודע, ואפשר להגדירה באמצעות צורות בשורש המרמז על מה שנאמר, למשל השורש שב"ת בסיפור בריאת השבת: "ויכלו השמים והארץ וכל צבאם וַיְכַל אֱלֹהִים בַּיּוֹם הַשְּׁבִיעִי מְלֹאכְתּוֹ אֲשֶׁר

7. קורזון, 2007.

8. וראה להלן.

עשה וישָׁבַת בַּיּוֹם השְׁבִיעִי מְכַל מְלֹאכְתּוֹ אֲשֶׁר עָשָׂה ויִכָּרֵךְ אֱלֹהִים אֶת יוֹם הַשְּׁבִיעִי ויקדש אתו כי בו שָׁבַת מְכַל מְלֹאכְתּוֹ אֲשֶׁר בְּרָא אֱלֹהִים לַעֲשׂוֹת" (בר' ב 1–3). בצד החזרה על המילה שְׁבִיעִי חוזר גם הפועל שָׁבַת, שממנו שם העצם שְׁבָת, אך המילה שְׁבָת עצמה איננה בפסוק הזה ובספר בראשית כלל, אלא בהמשך. לפי הפרשנות והמחקר במקרא⁹ אפרת רואה את היעדר המילה שְׁבָת מן הפסוק המציין את בריאת היום הקדוש כשתיקה מכוונת המתבטאת בהקְסַרְתּוֹ השם העיקרי בסיכום הבריאה, שצוינה כנראה לשם הסברת חשיבותו וקדושתו של היום הקדוש הזה.

אפרת מביאה גם דוגמה מעניינת של שתיקה מדברת באמצעות "מבע אליפטי". במודעת פרסומת של עמותת "לתת" לקראת ראש השנה תשס" נכתב "תְּפֹחַ בְּ", ובלי שום השלמה (ברקע נמצאת ההשלמה הצפויה האוטומטית דבש, כלומר, תפוח בדבש). השמטה זו הריהי מכוונת.¹⁰ סוג זה של שתיקה כאמצעי הבעה מוגדר בפי אפרת "שתיקה נוסחתית". החלק הראשון מילולי, כמקובל, והשני בשתיקה, מבוסס על הידע והמילוי האוטומטי של הצירוף "תפוח בדבש" הצפוי בייחוד לקראת ראש השנה. הכוונה בפעולת דיבור זו המודגשת על ידי השתיקה של מילת בדבש לתת ביטוי לחסרון הכיס של הנזקקים, שידם אינה משגת לקנות דבש. שתיקה זו טומנת בחובה את הבקשה העקיפה המרומזת לתרום לאגודה כדי לאפשר לנזקקים להשיג דבש וליהנות ממתיקות ועונג משמח בטעמים ובאווירה. העברת המסר הזה מתאפשרת על ידי השתיקה הנוסחתית בשל נסיבות הדיבור, היבט המעוגן בתחום הפרגמטיקה.¹¹ לאחר כל ההגדרות והנושאים שהוזכרו עד עתה, ועוד הרבה יותר, אפרת מעלה את אפיוני השתיקה המדברת, העומדת במרכז מחקרה, ואליה ואל סרטוטה מכוונים כל דברי הרקע – נושא השקיטה ונגזרותיה וכן סוגים שונים של שתיקה. וכאמור, מכיוון שהשתיקה נכללת בקטגוריית הדיבור, המלל, היא ניתנת לתיאור בלשוני מובהק, הווי אומר באפיונים של השתיקה המדברת נמצא את החוקים הרקדוקיים והנסיבתיים שלה.

השתיקה לאור תאוריות המחקר הבלשוני

תפקידיה של השתיקה המדברת הם בעיקרם תפקידי הדיבור, כלומר יש לבדוק אותה מאותם כיוונים שהדיבור נבדק בהם, אם כי השתיקה כמובן שונה מהדיבור בביטוייה וביכולת להבין את הנצפן בה. כדרכה, אפרת בוחנת את הנושא לפי תאוריות מקובלות ומובילות בבלשנות, שאינן בנות אופנה חולפת אלא נזכרות תמיד בדיונים, בעיקר בעיסוק בתקשורת הלשונית על כל מסלולי השרידים שלה.

9. על פי דבריה של יאירה אמית, המציינת כי כל סיפור הבריאה בא לציין את השבת. ראה אמית, 2003, עמ' 219.

10. קטיעת סופו של הצירוף כסוג של סטייה מן הצירוף הכבול על פי טורי ומרגלית, תשס"ד.

11. והשווה לצירוף הכבול המקוצר "פְּעַם בְּ", המביע צמצום (של תדירות) בכלל, ואינו מצריך השלמה כלשהי.

ראש וראשון לאלה הוא יאקובסון,¹² שהדיון בפונקציות שהעלה מלווה כמעט כל חוקר. אפרת בודקת את הפונקציות של יאקובסון לגבי השתיקה אחת לאחת, וראשית לכול היא מציגה את השתיקה הרפרנציאלית, זו שעומד מאחוריה רפרנט. לדוגמה היא מביאה את תעודת הזהות של האזרח הישראלי. החלק שאזרח אינו ממלא בתעודת הזהות שלו הוא השתיקה שלו בנושאים הללו בטופס. השתיקות שלו נושאות את המידע לנמען: אין לו אישה, ילדים וכו'. דוגמה נוספת לשתיקה רפרנציאלית מביאה אפרת מטקס הנישואין הנוצרי, שבו הנאספים מתבקשים לענות אם יש למישהו התנגדות לנישואים, ושתיקה בנושא זה מתפרשת שאין התנגדות כזאת. אפרת מוסיפה ובודקת את שאר הפונקציות של יאקובסון – הרגשית (האמוטיבית), שבה השתיקה אמורה להיות שוות ערך לדיבור ואינה ניתוק ואף לא הפסקה ועליה לייצג רגש הדומה לקולות ריגושיים כגון אֵי, אבוי וכדומה, ולמילים הטעונות רגש, למשל נהדר, מחליא. דוגמה מן המקרא שמביאה אפרת לשקיטה בעקבות שתיקה מדברת היא דברי המספר המקראי אחרי מותם של בני אהרון, נדב ואביהו, כעונש על מעשה הפולחן הזר (וי' י 1–3): "וַיִּדְם אֶהֱרֹן". זו שתיקה המביעה כאב רב, יש בה ריגושיות גבוהה עד אֵלם, ולכן היא ממלאה את הפונקצייה האמוטיבית. בעניין הפונקצייה האמוטיבית בזיקה מסוימת לפונקצייה הפואטית, שהשתיקה בה תופסת מקום נכבד ביותר בעיקר בספרות,¹³ אפרת מצטטת שיר של אביב גפן (עמ' 97), ואביא כאן חלק ממנו:

השתיקה שלי,
זו הצרחה הכי גדולה
שְׁפִי.
השתיקה שלי,
זה הכאב הכי
כואב
אצלי.

הרגשות החזקים המתייצגים בשיר במילים "השתיקה שלי" מקבלים ייצוג גם בסימני הפיסוק (או בהיעדרם) וגם בפסיחות ובטורים בני המילה האחת, המרכזים את תשומת הלב בכאב ובהימנעות מהמלל החופשי ומקולות הבכי והייאוש. כך עוברת אפרת במחקרה על שאר הפונקציות של יאקובסון – הקונטיבית, הפואטית (המגעית), הפואטית והנסיבית. מאלה אציג דברים אחדים על הפונקצייה הפואטית. לדברי יאקובסון, כאשר הַשְׁדָּר עצמו הוא העומד במרכז התקשורת מדובר בפונקצייה הפואטית. המייצגת הטובה ביותר לפונקצייה זו היא השירה, אך השירה עצמה שותפה גם לטקסט הריגושי האחר – השכנועי, ולכן נראות שותפות לה בעיקר גם

12. יאקובסון, 1960.

13. וראה להלן הפונקצייה הפואטית.

הפרסומת, ההטפה הדתית וגם הפוליטיקה. אמנם אלו נמצאות בפונקצייה הקונטיביטית, אך לפי דוגמה שהבאתי לעיל מספרה של אפרת יש חיתוכים קרובים של הפונקצייה הקונטיביטית והפואטית. גם המטא־לשון שיאקובסון כלל בפונקצייה הקונטיביטית נמצאת בהיבטים מסוימים שלה בפונקצייה הפואטית. המטא־לשון המכונה לעתים בעיסוק של המשורר בלשון השירה גם ארס פואטיקה (אמנות השירה) מתרכזת באמת או לכאורה במעשה הלשוני, והוא עיקרה כביכול, ובכך היא הופכת את השדר למרכז. מכיוון שההנאה האסתטית בכללה היא מתכונות הפונקצייה הפואטית, הרי הערך הצילילי והקשר או אי־הקשר של הצלילים לתכנים המופקים באמצעותם בשירה או בטקסטים של אִי־גִיּוֹן (nonsense), למשל, בולטים מאוד כציינים של הפונקצייה הזאת. לדוגמה אפרת שבה ומביאה את "שיר לילה לנורד" של גתה ומנתחת את צליליו והקבלתם לשתיקה על כל סוגיה, לשקיטה הכללית ולהיאלמות, או האי־דיבור, המכוונים כאמור גם כשמדובר בקולן של הציפורים ובמצב של כל הסביבה. הניתוח מעניין ומאתגר, אך בעיניי הוא מפורט מדי ומעכב את הקורא בדרכו לנושא המרכזי. בחלק זה מפורטות כל הפונקציות של יאקובסון, ומי שאינו מכיר את התאוריה הזאת אמנם יכול ללמוד אותה מן הספר הזה, אך הוא ינותק מהמטרה העיקרית של הספר. ומי שמכיר את דברי יאקובסון די לו בכמה דוגמות ורמזים, ואם ירצה להרחיב בנושא זה ובשתיקה ילך אצל המאמר של אפרת, המדבר על השתיקה על רקע הפונקציות האלה.¹⁴

אפרת בוחנת את השתיקה המדברת גם לפי עקרון שיתוף הפעולה של גרייס. השתיקה אכן עוברת גם במבחן הזה, ואפרת מצליחה גם כאן להוכיח את חשיבותה לפי כללים אלה.

בסעיף "מבשרי השתיקה", המונח שקבעה אפרת לצד המילולי התומך בפרשנות של צד שתיקה המקביל לו ולחוקיו, היא מעבירה את נושא השתיקה הזה במבחן של תחומי העיון הבלשני לפי הסדר – רמת ההגה, גבולות המילה – המורפולוגיה, מקומם של תווית הידוע והכינויים, הפעיל והסביל, מילות היחס והעיון התחבירי בכללו במשפט, בנושא ובנושא ובשאר התפקודים, הלקסיקון, הציורופים והלשון הפיגורטיבית וקשרים טקסטואליים ונסיבתיים הקשורים לתחומים השונים – כל אלה נידונים בפירוט רב, בדוגמות מכל תחומי הטקסט, בעיקר הספרותי המודרני המקורי והמתורגם וגם הטקסט המקראי, בייחוד הסיפור המקראי, הפרסומת והשיח הדבור. אביא מאלה כמה דוגמות.

כאמור השתיקה המדברת, המייצגת את פן הצורה, מלכתחילה אין לה צורה של ממש להיאחז בה. אין לה מימוש פונטי או צורני או תחבירי או אפילו גרפי. יש להפעיל פרשנות לשתיקה כדי ליצור בדיעבד את המסמן, ואילו המסומן הוא מה שיקרו לנו הטקסט או נסיבות הדיבור. לשם כך השתמשה אפרת בכל הידע והכלים שלרשות הבלשן וחוקר הטקסט והפרשן כדי להיענות לאתגר של "דקדוק השתיקה"

14. אפרת, תשס"ח.

שיוצר המבע בהיקרותו. השיח של השתיקה המדברת חייב להיות עם דיבור כלשהו, בסביבת הדיבור, ולכן אפרת מביאה בספרה טקסטים רבים מכל התחומים וסוגי ההבעה כדי לחצוב מתוכם את המקבילות של השתיקה לפי התחומים הנזכרים. מבשרי השתיקה שהוזכרו הם המאפשרים דיון בלשוני בשתיקה מתוך הצגת דוגמות רבות ככל האפשר. בהבעה שבכתב ובעל פה אלה מילים או צורות המבשרות שעוד מילה או צירופי מילים ומשפטים היו עשויים לבוא בטקסט, אך במקומם ישנה שתיקה. יש שמבשרי השתיקה המדברת הם ציינים לקסיקליים המתריעים על שתיקה, ובראשם המילים שתק, החריש, החשה ושכמותן. מילת שתק על נטיותיה וגזירותיה היא המובילה שבהם והמייצגת אותם. גם מבנים אליפטיים המושלמים אוטומטית, כמו "תפוח ב־" שהוצג לעיל הם מבשרים תחביריים וסמנטיים לשתיקה. אם כן מבשרי שתיקה באים מכל תחומי הלשון. להלן אציג שניים מהם מלווים בדוגמות, בעיקר מהטקסט הספרותי.

מבשרי שתיקה מדברת פונטיים הם אלה השותקים בצלילים, בייחוד בהגאים שהושמטו ושהיעדרם גלוי וברור. ואם הטקסט אינו מושם כפי מי שמבליע הגיים בדיבורו או מי שאינו מכיר את המילה או מי שאינו יכול לממש הגיים מסוימים, אזי ברור, כמובן בטקסט ספרותי, שיש יד מכוונת בטקסט הזה. אפרת מציגה דוגמה מצוינת של מבשרי שתיקה באי־מימוש הגאים באמצעות הבית הראשון ובית הסיום של השיר "מרש לרגל אחת" מאת עמוס קינן (עמ' 170):¹⁵

עַת אֵיב מְרוֹחַ אֶשְׁדָּה¹⁶
 לְצִפּוֹר יִפְרֵשׁ הַרְשֹׁתַּת
 הַיּוֹכֵל עֵמֵד מִנְגֹד
 כָּל אֲשֶׁר לוֹ יָד וְרִגְלוֹ?
 [...]
 עִם פְּרוֹטְזָה: בָּרָם וּבְיַעַז
 יוֹקֵם לָנוּ גִזַּע.

השתיקה המדברת בשיר מייצגת את ההגאים החסרים, והיא באמת שתיקה פונטית. עיקרה של המשמעות הסטירית וההומור המקברי שבסטירה החריפה הזאת טמון בשתיקה זו, שיוצרות דו־המשמעות והאלוזיות שבה. ייתכן שאלמלא השתיקה הזאת היה קורא לא מיומן מחמיץ את עיקר משמעותו של השיר. אפרת מציגה עוד שיר סטירי, אפילו פרודי, של דוד אבידן,¹⁷ המלווה באיור של אמות הקריאה והניקוד

15. קינן, 1984, עמ' 35. אפרת מציגה בהערה (עמ' 170 הערה 79) כדוגמה נוספת את "מעשה בפ"א סופית" מאת אלתרמן; ראה אלתרמן, 1979. אף זו דוגמה מתאימה ביותר להדגמת השתיקה המדברת הפונטית.

16. האותיות שבסוגריים אינן במקור אלא השלמה שלי.

17. "תרגיל חיסון למתחילות, מגיל 21 ומטה"; ראה אבידן, תשס"ט.

בלבד בכתב ידו של המשורר (עמ' 172 איור 12) ונקרא "ייצוג אל-עיצורי". לדבריה השיר בגרסת האיור שותק את העיצורים, אם כי יש לרשום הזה פונקציות נוספות.¹⁸ את התחביר אפרת תוחמת בתוך המשפט ואינה דנה במבט הראשון שלה על התחביר גם מבחינת הפסקה והטקסט. בתוך התחביר נמצא גם דיון בסימני הפיסוק הפרה-לשוניים, ובאמת בעיסוקים מסוימים בתחום תחביר המשפט אי אפשר להתעלם מהפיסוק שננקט שלא על פי כללי פיסוק פורמליים, אלא לפי קצב הדובר או המתאר, וכן על פי ההנגנה. אף על פי כן עצם מבנה המשפט הדו-איברי אינו צריך מראש לפיסוק כדי שיישאר מבנה של משפט. בדרך הניתוח בתוך טקסט ממילא קשה להישאר חוקר מבני ניטרלי פורמלי כי השתיקה, האמוטיבית מטבעה (גם אם היא מחליפה דיבור ניטרלי), נבדקת טוב יותר בתוך ההקשר, והקשרים התחביריים, כמו כל התחומים, מתרחבים ומתחברים עם רכיבים פונטיים, סמנטיים, פרגמטיים ועוד. אפרת פותחת את נושא המבשרים התחביריים של השתיקה המדברת בהנחה מראש שמכל התחומים האחרים העיון התחבירי בכללו, וגם העיון התחבירי בשתיקות, הוא תלוי תאוריה תחבירית. התאוריות התחביריות במאה העשרים ידעו תנודות ושינויים רבים. ראשית בגישה המבנית (הסטרוקטורליסטית), שעסקה במיון דגמי משפט ובדקה רכיבים מידיים; הדקדוק הגנרטיבי הטרנספורמטיבי של נועם חומסקי וממשיכיו, שהיה מעין מהפכה בתפיסה של תחומי הלשון העיקריים והעביר את עיקר הדיונים לתחביר עם המורפולוגיה; משם הועבר המיקוד לעיסוק הסמנטי במשפט, הנתון (התמה) והחידוש (הרמה), ובמקביל התעוררה הסמנטיקה הגנרטיבית והסמנטיקה בכללה, שנתפסו כעיקר העומק התחבירי, ובצדם ואתם באה הבלשנות החישובית. כל אלה הן תאוריות שהשילו אט-אט בחלקן את הפורמליות הנוקשה ושמרו על חלקים מכל תאוריה בהיבט אחר, בהם ההיבט היוצא מן המילון אל הביצוע על פני השטח. מכל אלה אפרת מזכירה בצדק שבסופו של דבר מה שנשאר מוצק בתחביר הוא המשפט הדו-איברי והחלוקה לנושא לנשוא, מילת יחס או העידרה בפעלים המצריכים אותה, מילות יחס מקשרות ופסוקיות לציון משפט מורכב, מאוהה ופשוט, תווית היידוע ותפקידה, הלוואי והתמורה, המבע החד-איברי או המשפט החד-איברי ועוד כל מה שדנו בו עוד בראשית הדיון התחבירי.

מכאן בשל השינויים והחליפות הללו שעברו על התחביר בחרה אפרת, לצורך הדיון במבשרי השתיקה התחביריים, בהיצג מבעי השתיקה לפי המונחים המסורתיים – נושא, נשוא מושא וכו', משפט סתמי, משפט חסר, משפט אליפטי ומבע או משפט חד-איברי. המשפט החסר – וגם האליפטי, אם הוא שווה למשפט החסר או שונה ממנו – וכן המשפט החד-איברי, ואולי גם הסתמי, הם המאפשרים באופן גלוי את השתיקה הבאה במקום אחד מחלקיהם. אפרת מביאה מהגדרותיהם של בלשנים

18. יש גם מבשרי שתיקות פונטיות אחרים – החריזה הלא-מושלמת, הצורות המיוחדות, הפסיחה ועוד.

אחדים, בהם הגדרה אופרטיבית של אורנן¹⁹ המאפשרת למילת משפט חד-איברי כמו "בוקר" להיות משפט בר השלמה ולהיכלל במשפטים הדו-איבריים. אבל מילים כמו לְנֶצַח או חָבֵל אי אפשר להגדיר הגדרה אופרטיבית, והם בבחינת משפט חד-איברי שייתכן שהוא בר השלמה מהסביבה הלשונית וייתכן שאיננו כזה. אשר לכל אלה אפשר להסכים שאין הסכמה בדרך ניתוחם, אבל הם בהחלט מסגרות מתאימות לדיון בשתיקה בבחינה תחבירית.

לטענת אפרת בבחינת מבשרי השתיקה התחביריים אין הבדל אם הדובר "שותק" את הנושא או את הנשוא – חלקיו העיקריים של המשפט הדו-איברי. כך גם לגבי שתיקת מושא או תפקידים תחביריים אחרים כל עוד מדובר בשתיקה כאמצעי הבעה מכוון ומשמעותי ולא בחיסכון במאמץ הדיבור או בבחירה סגנונית לקיצור טכני של מבע. מבשר השתיקה התחבירי יהיה הרכיב שהשתיקה נבחרה בו למבע המקביל לדיבור, והחלק החסר אינו מושלם מסביבתו התחבירית. החסר התחבירי הוא עצמו ההבעה הנחוצה בסיטואציה המועלית, ולעתים קרובות הוא עיקר האמירה. דוגמה למבשר שתיקה כזה מביאה אפרת מפירוש רש"י לדברי לוט (בר' יט 17–18): לדברי המלאכים "הָהָרָה הַמֵּלֵט פֶּן תִּסָּפֵה" משיב לוט "אל נא אדְנִי". ורש"י משלים כביאורו: "אל נא – אל תאמר אלי להימלט ההרה". השתיקה זוכה לייצוג מילולי בפרשנות של רש"י.

אפרת מביאה גם את הניתוח של יצחק צדקה לשירו של טשרניחובסקי "הוי ארצי! מולדת!".²⁰ לדירו של צדקה (בעקבות דן מירון) שיר זה בנוי ברובו ממבעים חד-איבריים המביעים אלם ושתיקה לנוכח נופי הארץ, שהמשורר לא ציפה להם והיו זרים לו. משום כך ומשום זרות השפה בארץ, שבפי תושביה נשמעה אחרת משהכיר, הוא נאלם דום. אפרת טוענת שהפתעה זו גרמה את השתיקה של חלקי המשפט החסרים, והיא מייצגת את המבעים שלא נאמרו מפאת ההלם והאלם. בהיעדרם נוצרה הבעה של ריגוש עצום שהביא למעין שיתוק הדיבור ולמבנים שלא הושלמו למשפטים דו-איבריים.

בהמשך אפרת מביאה דוגמאות לשתיקת הנושא (משפטים כגון "טוב", או "קר"); שתיקת הנושא באין לו גרעין שמני, למשל "שבעה נקיים", שפירושו 'מים נקיים שבהלכות נידה', ויש סיבה לשתיקה במקום האמירה המפורשת. עוד היא מציגה את שתיקת החלקים האחרים שאינם נאמרים במפורש כצפוי משום הבעה הדורשת שתיקה במקום הנאמר.

בייחוד מעניין המבשר האינטרטקסטואלי בסעיף "אינטרטקסטואליות כשתיקה" (עמ' 330), ובו מובאות דוגמות של שתיקה המרמזות בדרך בין-טקסטואלית על טקסט שותק אחר של אותו היוצר. מדובר, למשל, בסיפורו של תמוז "בסוף מערב",²¹ שבו

19. אורנן, תשל"ט, עמ' 39–40.

20. ראה צדקה, תשנ"ח.

21. תמוז, תשכ"ז, עמ' 33.

הוא מדבר באלוהיה מקהלת מתוך סטייה מהטקסט המקורי וטקסט נוסף, והסטייה הזאת מובילה אותו אל השתיקה ואל חכמת השתיקה. הנה מה שמביאה אפרת (עמ' 332):

המלים היפות היו מכות אותי בעפלים. כל ימי חיי הייתי עבד נרצע לתעותעיי-מלים. כל שנאמר וכל שנדפס היה שובה את לבי, אם בעל-האמירה, או בעל-המחבר, היה יודע לעשות בקסמיו כהלכה. והצרה היא שהעולם מלא אותם, את האנשים המוכשרים והזריזים הללו, שפיהם מלא מלים כל היום. בעמקי לבי הייתי יודע שהשתיקה יפה מן המלים וכל המלים הולכות אל השתיקה והיא איננה מלאה. אלא שלא עלה בידי מעולם להאזין לשתיקה ולהסתפק בה. מהומה עמדה סביבי כל הימים, מהומת המאורעות המתהפכים כתולעים הללו בגויה הנרקבת; וכן מהומת הדברים שמילאו את ראשי באמירות, במחשבות עשויות מלים ובדברי חכמתם של זולתי; אף הם דברי חכמה עשויים מלים.

עוד מביאה אפרת (עמ' 333) מדבריו של תמוז בסיפור אחר, "המילים חייבות להתאבר"²²:

השתיקה סביר שתהיה מפרידה בין אנשים, אבל אצלנו היא נעשתה לגשר. וכששני אנשים ניצבים על גשר (וכל גשר יש לו תהום מתחתיו) אין להם צורך במלים. מצבם מדבר בעד עצמו בלשון ברורה כל כך עד שאין הם יכולים לטעות טעות כל שהיא. מהרהר הייתי לעתים קרובות בתהליך הממושך הזה שבו עברנו מהכברת מלים אין קץ לשתיקה גמורה [...] כשאני יושב אל עבודתי לכתוב סיפור [...] רוצה אני, בסתר לבי, שקוראי יאהבוני לפחות כשם שאני עצמי אוהב-מראש כל קורא שיתקשר אלי בעבותות של הבנה וחיבה. ומה אני עושה כדי לקשור אלי את לבו של הקורא? אני משתמש במלים. באלפי מלים ובעשרות אלפי מלים. אני מציף את הקורא במפלי-מלים ובאשדות צירופי-מלים, עד שהקורא נכבש, אם הוא נכבש. והנה, הבוקר, כשקיבלתי את המברק 'יקירי – כן', שאלתי את עצמי מדוע אי אפשר להגיע אל לב הקורא על ידי אותה שתיקה שמקיפה את עמידתנו על הגשר, [...] והבוקר מצאתי, כמדומני, את התשובה. גם ידידתי ואנוכי הגענו אל תכלית השתיקה רק לאחר שהצפנו זה את זו באלפי מלים. הן היו הכרחיות כדי לרצף את הדרך אל השתיקה. רק לאחר שפלטנו את שפע המלל עד תומו הגענו לאותה מדרגה שבה הוא נעשה מיותר.

יש פה אפוא מבשר שתיקה אינטרטקסטואלי שדרך המילים והים של קהלת הוא נכנס לסיפור החדש ללא ביטוי של ממש (וכך הוא מבשר שתיקה), לנושא המים באמצעות מטפורות כמו "מפלי מילים" ו"אשדות צירופי מילים", וכך יש כאן גם

רמז לים של קהלת, אם כי גם לספינות טרופות. עוד יש כאן מן התוכן של השתיקה וגם מן השתיקה המדברת.

ועוד עוברת אפרת ביסודיות ובלוויית דוגמות רבות על כל החלקים הלשוניים־הדקדוקיים וגם הסמנטיים והפרגמטיים, הן המבודדים לעצמם הן הטקסטואליים מכל מקורות העברית וגם מספרויות זרות, ומגבשת את מקומה של השתיקה בחקר הבלשני. בסופו של הספר נדונה במפורט הסדרה "משירי הבן האובד" של לאה גולדברג²³ מההיבט של מבשרי השתיקה (עמ' 422). אפרת שימחה את לב הקורא בדוגמות מן הספרות, בעיקר מן השירה המודרנית ומן הספרות המקראית, והיא מראה שאפשר לנתח שתיקות גם בתוך קבוצת שירים "קנונית" שניתחיה חוקרי ספרות. היא עושה זאת מן ההיבט הבלשני של השתיקות והשקיטות בכללן ואף בחרה להציג את מבשרי השתיקה בסדרת שירים זו באמצעות טבלה המציגה את היקרותם בקבוצת השירים הזאת (עמ' 440–427).

אכן לפנינו ספר מלא וגדוש, יסודי מאוד, שנכתב באהבה גדולה לנושא, אהבה שקשה להסתירה אפילו בחסות הרצון של המחברת לגבש לשתיקה מסגרת פורמלית ולעטוף אותה בחוקים של דקדוק הדיבור.

לאחר כל התורה הסדורה שהוגשה בספר ההסבר הבא בסופו על תרומתו של חקר השתיקה לבלשנות הוא כמעט שכנוע של המשוכנעים. אך טוב עשתה המחברת שחזרה והדגישה אותו. מחקר זה כבר השפיע על מחקרי הבלשנות, ובטוחתני שמעתה תהיה השתיקה המדברת חלק מהותי ומאתגר במחקרים של הבלשנים וגם של חוקרי הטקסט והשיח בכללם.

קיצורים

אבידן, תשס"ט = ד' אבידן, "תרגיל חיסון למתחילות מגיל 21 ומטה", כל השירים, ב, בעריכת ד' וינפלד וע' ויסמן, תל אביב תשס"ט

אבן־זוהר, 1974 = א' אבן־זוהר, "היחסים בין מערכות ראשוניות ומשניות ברב־מערכת של הספרות", הספרות 17 (1974), עמ' 45–49

I. Even-Zohar, "Translation and Transfer", *Polysystem* = 1990, *Studies* (a special issue of *Poetics Today* 11, 1), pp. 73–78

אורנן, תשל"ט = ע' אורנן, המשפט הפשוט, ירושלים תשל"ט
אלתרמן, 1979 = נ' אלתרמן, "מעשה בפא סופית", ספר התיבה המזמרת, תל אביב 1979, עמ' 26–32

אמית, 2003 = י' אמית, גלוי ונסתר במקרא, תל אביב 2003
אפרת, תשס"ח = מ' אפרת, "דיבור בסלע שתיקה בשניים: מקומה של השתיקה במודל הפונקציות הלשוניות של יעקובסון", בלשנות עברית 60 (תשס"ח), עמ' 7–34

23. ראה גולדברג, עמ' 66–68.

- גולדברג = ל' גולדברג, "משיירי הבן האובד", שירים, ב, בעריכת ט' ריבנר, תל אביב 1973
- טורי ומרגלית, תשס"ד = ג' טורי וא' מרגלית, "דרכי השימוש הסוטה בצירוף הכבול", הספרות ד (תשס"ד), עמ' 99–129
- R. Jakobson, "Linguistics and Poetics", *Style in Language*, = 1960 ed. T. A. Sebeok, Cambridge: Mass 1960, pp. 350–377
- כהן, תשכ"ח = שיר לילה לנווד: אחד מקור ול"ז תרגום, יוהאן ולפגאנג פון גיתה, בעריכת י' כהן, תל אביב תשכ"ח
- צדקה, תשנ"ח = י' צדקה, "הוי ארצי! מולדתי!": השיר ומשמעותו מנקודת ראות תחבירית", מחקרים בתחביר ובסמנטיקה, באר שבע תשנ"ח, עמ' 299–319
- קורזון, 2007 = ד' קורזון, "דקת דומייה וסוגי שתיקה באינטראקציה חברתית", שתיקות: על מקומה של השתיקה בתרבות וביחסים בין-אישיים, בעריכת מ' אפרת, תל אביב 2007, עמ' 83–94
- קינן, 1984 = ע' קינן, "מרש לרגל אחת", ספר הסאטירות: 1984–2948 ולהיפך, ירושלים 1984
- רייך, תשס"א = א' רייך, הנשיקה מבעד למטפחת: מבחר השוואות תרגומי שירה, תל אביב תשס"א
- שביט, תשנ"ו = ז' שביט, מעשה ילדות: מבוא לפואטיקה של ספרות ילדים, תל אביב תשנ"ו
- תמוז, תשכ"ז = ב' תמוז, בסוף מערב, תל אביב תשכ"ז
- תמוז, תשמ"ט = ב' תמוז, הזיקית והזמיר, ירושלים תשמ"ט